

<https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series22.2020.28.08>

УДК 321.011.5

Іванова Н. Ю.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ПЕРЕДУМОВА НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються особливості політичної відповідальності громадян як суб'єктів здійснення принципу народовладдя. Проаналізовано ефективність основних механізмів реалізації політичної відповідальності, зокрема виборчих процедур, системи стримувань та противаг, громадської думки у сучасних демократичних державах. Виявлено основні суперечності забезпечення політичної відповідальності в умовах трансформаційних політичних систем, серед яких ірраціональні мотиви виборчих орієнтацій, спотворення волі виборців в процесі формування коаліцій, маніпулювання громадською думкою.

Враховано позитивний для України досвід розвинених демократій у забезпеченні політичної відповідальності в умовах кризи традиційних інститутів, засилля інформаційних маніпулятивних технологій, іміджевих аспектів політичної діяльності, що базується на процесах взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства, децентралізації, конкурентності адміністративних послуг та альтернативності джерел інформації.

Доведено, що неефективність механізмів політичної відповідальності в Україні зумовлена відсутністю сталих суспільних норм та цінностей, неінституціоналізованим характером політичної системи загалом, що унеможливорює адекватну громадську оцінку політичної діяльності, конструктивну політичну участь, свідомий вибір на керівні державні посади. Зокрема проаналізовано такі перешкоди функціонування інституту політичної відповідальності як нестабільність виборчого законодавства, перманентна делегітимація влади, конфлікт старих (авторитарних) та нових (демократичних) політичних цінностей.

Обґрунтовано тезу про необхідність інституціоналізації політичної відповідальності з метою утвердження сталих формалізованих процедур контролю громадян за владою, що передбачає як нормативно-правову регламентацію механізмів політичної відповідальності, так і формування демократичних цінностей та моральних установок відповідального громадянина.

Ключові слова: політична відповідальність, делегітимація влади, політичний інститут, трансформаційна політична система.

Народовладдя – це один із фундаментальних принципів демократії, що передбачає забезпечення широких прав і свобод людини та громадянина. Однак в умовах трансформаційних політичних систем здебільшого бракує уявлення, що свобода передбачає також і відповідальність за свою діяльність. Як наслідок, перехідні суспільства потрапляють у замкнене коло, коли безвідповідальний політичний вибір громадян призводить до безвідповідальної політичної влади, яка використовує апеляцію до народної волі як механізм реалізації вузькогрупових інтересів. Це формує низку нових запитань перед сучасними політологами, а також актуалізує відповідну проблематику дослідження.

У політичній науці та дотичних галузях вивчається здебільшого політична відповідальність правлячої еліти, представників влади, державної політики. Натомість, в умовах демократизації політичної системи особливої ваги набуває дослідження інституту політичної відповідальності громадян як суб'єктів народовладдя. У цьому контексті політична відповідальність має розглядатись як складова високого рівня політичної культури.

У вітчизняних дослідженнях поняття політичної відповідальності є досить популярним. Зокрема, йому присвячені праці А. Антоненка [1], В. Горбатенка [2], І. Кресіної та А. Коваленко [3], М. Розумного [4] та ін. Проте така проблематика потребує переосмислення в контексті сучасних світових й українських тенденцій, а також відкритим залишається питання про шляхи забезпечення політичної відповідальності надалі.

Тому *метою* статті є розкриття сутності та шляхів інституціоналізації політичної відповідальності як механізму забезпечення народовладдя в умовах трансформаційної політичної системи.

Для досягнення окресленої мети слід, насамперед, дати визначення поняттю політичної відповідальності. В контексті цього дослідження особливий інтерес викликає соціально-моральний або ціннісний підхід. Це розуміння політичної відповідальності як складової демократичної політичної культури, що передбачає висловлення активної громадської позиції (схвалення або осуду) дій політиків, які перебувають у моральній площині [1]. Тобто це здатність громадян давати оцінку діям політичної еліти з огляду на існуючі в суспільстві норми та цінності. Таке трактування політичної відповідальності має важливе значення для пострадянської дійсності, де спостерігається стійкий конфлікт між старими й новими нормами та цінностями, що зумовлює відсутність чітких орієнтирів бажаного та ускладнює виділення критеріїв контролю за народними представниками.

В Україні спостерігається перманентна делегітимація влади, що свідчить про неефективність політичної відповідальності. Наприклад, всі Президенти України, приходячи до влади з достатньо високою народною підтримкою, закінчували термін своєї каденції з надзвичайно низькими показниками [5].

Інші інститути також мають від'ємні показники довіри. Відповідно до опитування 2018 р., з-поміж політичних інститутів найгіршу оцінку за довірою отримали Верховна Рада (-76 %), державний апарат (-75%), політичні партії (-71%), уряд України (-65%), Президент України (-60%) [6]. У 2019 р. недовіру висловлювали судовій системі загалом (73%), державному апарату (чиновникам) (68,5%), політичним партіям (66%), Верховному Суду (62%), Конституційному Суду України (58%), Антикорупційному суду (57%), Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (56%), Національному антикорупційному бюро України (НАБУ) (56%), Національному агентству з питань запобігання корупції (НАЗК) (56%), Національному банку України (52%) [7].

Пояснити таку ситуацію можна розмитістю очікувань громадян від влади, відсутністю сталих уявлень про бажані напрями державної політики та суспільні цінності загалом. За таких обставин говорити про можливість формування політичної відповідальності представників влади не доводиться, оскільки й самі громадяни не цілком усвідомлюють, чого вони вимагають від влади.

Також українські реалії свідчать про відсутність сталих механізмів легітимації влади. Адже виборча система постійно зазнає реформування. Як наслідок, ані особистісна легітимація мажоритарної системи, ані колективна пропорційної не дають бажаного результату. При цьому зміни до виборчого законодавства здійснюються безсистемно, що дає додаткові можливості для маніпулювання результатами голосування та процесом волевиявлення, підриває авторитет виборів як інституту загалом.

Тому, вважаємо, провідною складовою функціонування політичної відповідальності є саме її громадянський аспект, повертаючись до тези про народ як первинне джерело і суверена влади. Очевидно, що притягнути народ до будь-якого різновиду правової відповідальності за неякісний добір своїх представників неможливо з практичної точки зору. У зв'язку з цим виняткового значення набуває ціннісний, моральний вимір політичної відповідальності кожного окремого громадянина.

Також варто зауважити, що обсяг політичної відповідальності є однією з фундаментальних проблем теорії демократії. Занадто високий рівень підзвітності перед народом може бути шкідливим для реалізації довгострокових політичних стратегій, зробити їх залежними від мінливості настроїв електорату, зробити процес ухвалення та виконання

політичних рішень непослідовними, зумовленим не стільки потребами й побажаннями загалом, скільки дією випадкових чинників та політичних коаліцій [3]. Часто громадянська оцінка є надто короткозорою, а політичні програми та лідери, яких з плином часу визнавали великими реформаторами, програвали вибори. І навпаки, низький рівень політичної участі зумовлює закритість правлячої верхівки та її незалежність від громадської думки.

Крім того, слід вказати на суперечності класичних механізмів реалізації політичної відповідальності у розвинених демократичних країнах. Зокрема регулярні вибори, що дають можливість позбавити влади в результаті волевиявлення народу, та громадська думка виявляються неефективними у зв'язку з маніпуляціями настроями виборців, порушеннями процедури підрахунку голосів чи формування керівних органів державної влади. Система стримувань і противаг, завдяки якій представницькі інститути відповідальні та мають право самі притягати до відповідальності інші органи влади, в умовах правління партійної більшості набувають формального характеру.

Ці тенденції ґрунтовно досліджуються в межах концептів кризи демократії або постдемократії, що розкривають тенденції маніпулювання політичними інститутами, посилення виконавчої гілки влади, становлення матеріально вигідного становища правлячої еліти, кризу електоральних процедур і традиційних партій. Загалом, як підсумовує М. Шаповаленко: «правлячі еліти багатьох сучасних держав цілеспрямовано намагаються «зліпити» нову постдемократичну реальність, в якій немає місця «класичним» інститутам і практикам демократії» [8].

Загальносвітовими тенденціями стали й ірраціональні чинники електоральних уподобань. Як правило, виборці сприймають іміджеві якості кандидатів на державні посади. Натомість, втрачає значення відсутність чіткої політичної програми та політичного досвіду, вагомих результатів діяльності у політичній сфері. Тріумф «Слуги народу» на виборах 2019 р. цілком вписується у європейські тренди, оскільки він є шоуменом та активно використовував мережеві засоби комунікації. Визначальними чинниками електоральних переваг стали вік кандидата, новизна його обличчя, але не програма його партії, шляхи її реалізації, партійна приналежність, освіта, здатність вирішувати надскладні суспільно-політичні проблеми.

Ускладнює процес забезпечення політичної відповідальності стрімкий розвиток ЗМІ, зокрема мережевих. Як констатує М. Розумний, поява нових політичних проєктів, заснованих на мережевій, «вірусній» та інших мобілізаційних технологіях, що фінансуються з альтернативних, в т.ч. зовнішніх джерел, зумовлює дедалі агресивнішу рекламу партійних брендів, ефектніші фігури партійних лідерів, професіоналізацію середовища «партійних активістів» та їх корпоративну закритість [4, с. 87].

Водночас, в умовах завершеної інституціоналізованої демократії політичні еліти діють у рамках існуючих політичних структур, процесів і стратегій політичної системи, а автономія їх дій обмежена конституційним статусом. Відносини між владою і громадянським суспільством мають чіткий організований характер. Процес легітимації влади детально внормований. Тобто інституціоналізація політичної відповідальності не виключає суспільних суперечностей, але стабілізує політичну систему суспільства, дає їй змогу швидко реагувати на суспільні запити, пристосовуватися до змін у розстановці соціально-політичних сил, вносити необхідні корективи в здійснення державної політики.

У відповідь на кризу класичних інститутів демократії відбувається поступове реформування політичної системи з орієнтиром на залучення інститутів громадянського суспільства за контролем над владними органами, розширення неелекторальної політичної участі, зокрема на рівні місцевого самоврядування, поширення довірливих відносин у взаємодії гілок влади та держави і суспільства, конкурентність та економічні критерії оцінки адміністративних послуг. При цьому такі інституційні зміни використовують здатність демократичних систем до саморегуляції, тому відбуваються без помітних соціальних потрясінь, лише утверджуючи вже сформовані відносини.

Таким чином, специфіка політичної відповідальності у трансформаційних політичних системах зумовлена інституційною невизначеністю, відсутністю чітких правил гри, розмитістю критеріїв оцінки та пріоритетів політичної поведінки, що унеможлиблює функціонування політичної відповідальності. Це доводить важливість формування інституту політичної відповідальності громадян у перехідних державах, та в Україні зокрема, що покликаний визначити основні критерії оцінки ефективності політичних інститутів та представників еліти, вказати межі дозволеного та прийнятного у поведінці основних політичних суб'єктів.

Як показує практика зарубіжних держав у вирішенні основних суперечностей класичних інститутів демократії, забезпечення політичної відповідальності неможливе без формування громадянськості, високого рівня політичної культури, насамперед, громадян, наявності неписаних правил взаємодії всіх учасників політичної діяльності. Здебільшого завдання інституціоналізації політичної відповідальності перебувають у позаправовій площині та вимагають тривалої, глибокої трансформації всієї системи суспільних цінностей.

Отже, в сучасних українських реаліях доцільно застосовувати ціннісне політичне визначення політичної відповідальності, приділяти особливу увагу його громадянському аспекту, оскільки відповідальна політична участь є необхідною передумовою відповідальності політичної еліти та відповідальної державної політики.

Зважаючи на досвід розвинених держав, важливою умовою політичної відповідальності є її інституціоналізований характер, що передбачає оцінку дій влади з точки зору усталених в суспільстві норм, легітимацію політичної влади згідно зі сталими процедурами, конвенційний протест проти порушення звичних форм взаємодії суб'єктів політики. Серед пріоритетних шляхів інституціоналізації політичної відповідальності в Україні слід виділити деталізацію та стабілізацію виборчого законодавства, правових норм взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства, сприяння формуванню високого рівня політичної культури, розширення політичної участі, насамперед, через розвиток місцевого самоврядування. Кожен із названих компонентів потребує подальшого глибшого вивчення та деталізації на досвіді сучасних демократичних і перехідних країн.

Використана література:

1. Антоненко А. О. Підходи до тлумачення політичної відповідальності // Наукові записки НаУКМА. 2011. Том 121. Політичні науки. С. 9-12.
2. Горбатенко В. Громадянськість як умова самозбереження українського суспільства // *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2015. Т. 5. С. 95-101
3. Кресіна І. О., Коваленко А. А. Політична відповідальність: особливості предмета дослідження // *Держава і право*. Випуск 57. С. 511-515.
4. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення : монографія. К. : НІСД, 2016. 196 с.
5. Рейтинги довіри до президентів України // Слово і діло. Аналітичний портал. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2019/11/08/infografika/polityka/rejtyyny-doviry-prezydentiv-ukrayiny>
6. Оцінка громадянами ситуації в країні та діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків // Разумков Центр. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-2>
7. Українці найбільше довіряють волонтерам. Результати соціологічних досліджень // Укрінформ. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2387904-ukrainci-najbilse-doviraut-volonteram.html>
8. Шаповаленко М. В. Криза традиційної демократії vs «контрдемократія» // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2015. Вип. 18. С. 31-36.

Ivanova N. Political Responsibility Institutionalization as a Condition of People's Power in Ukraine

The article deals with the peculiarities of citizen's political responsibility as subjects of democratic principle implementation. The effectiveness of the main mechanisms of political responsibility realization, in particular electoral procedures, system of checks and balances, public opinion in modern democratic states is analyzed. The main contradictions of ensuring political responsibility in the conditions of transformative political systems are revealed, among them irrational motives of electoral orientations, distortion of the will of voters in the process of coalition's formation, manipulation of public opinion.

The positive experience of developed democracies in securing political accountability in a crisis of traditional institutions, the dominance of information manipulative technologies, image aspects of political activity based on the processes of interaction between state and civil society institutions, decentralization, competitiveness of administrative services and alternative informational sources are taken into account.

It is proved that the inefficiency of the mechanisms of political responsibility in Ukraine is caused by the absence of stable social norms and values, the uninstitutionalized nature of the political system as a whole, which makes it impossible to adequately evaluate public political activity, constructive political participation, conscious election to leading public office. In particular, such obstacles to the functioning of the political responsibility institution as instability of the electoral legislation, permanent delegitimization of power, the conflict of old (authoritarian) and new (democratic) political values are analyzed.

The thesis about the necessity of institutionalizing political responsibility in order to approve permanent formal procedures for controlling citizens over power, which provides for both regulatory and legal regulation of mechanisms of political responsibility, as well as the formation of democratic values and moral attitudes of a responsible citizen, is substantiated.

Keywords: political responsibility, delegitimation of power, political institute, transformational political system.

<https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series22.2020.28.09>

УДК 323.21

Карнаух А. А., Зайченко Л. М.

**ОСМИСЛЕННЯ ПОНЯТЬ «ДОВІРА» ТА «ПОЛІТИЧНА ДОВІРА»
У ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ**

Стаття присвячена розгляду основних концептуальних підходів щодо визначення сутності понять «довіра» та «політична довіра», з'ясуванню її природи та умов формування, виявленню місця довіри й особливостей її прояву в сучасному українському соціумі. Проаналізовано особливості трактування означених понять із точки зору інституціоналізму та неінституціоналізму, політико-культурного підходу та теорії соціального капіталу. Політична довіра розглядається як один із ключових чинників політичного процесу, що відіграє значну роль у забезпеченні політичної стабільності та поступальному розвитку суспільства. Делегуючи повноваження, громадяни надають право політичним інститутам ухвалювати обов'язкові рішення, здійснювати дії, необхідні для їх реалізації, й відтак надають владі політичну довіру – важливий для існування демократії фактор. Звертається увага на функції політичної довіри та її місце у процесі реалізації основних ідей і принципів демократії, поглибленні демократичних процесів, розвитку громадянського суспільства. Розглядається зв'язок політичної довіри з процесами легітимації влади через оцінку міри та особливостей підтримки громадянами політичних інститутів, а також та її роль у забезпеченні умов для ефективного функціонування політичних інститутів і діяльності політичних лідерів. У статті наведено соціологічне